

RECENZJA ROZPRAWY DOKTORSKIEJ

Ks. mgr. Tomasza Liszewskiego, zatytułowanej *Identyfikacja z grupą a charyzmatyczna i tradycyjna orientacja religijna w wybranych katolickich grupach religijnych*, napisanej na seminarium pod kierunkiem dr. hab. Jacka Śliwaka, prof. KUL, Lublin 2019, ss. 209 + Aneksy /mps/.

Analiza związków między identyfikacją z grupą a ich orientacją religijną wyrażoną w ważności elementów tradycyjnych lub charyzmatycznych stanowi jeden z ważniejszych obszarów badawczych współczesnej psychologii religii i psychologii społecznej. Wynika to z jednej strony z istotnej roli, jaką procesy identyfikacji z grupą odgrywają w społecznym funkcjonowaniu jednostek i grup, a z drugiej – z obserwacji i wyników badań empirycznych, które wskazują, że zróżnicowanie czynników tworzących orientację religijną (np. nasycenie przekonaniami, specyfika rytuałów i modlitwy, elementy liturgii) spełnia ważne znaczenie w przeżywaniu wiary i zachowaniach religijnych (zob. Ghorbani, Watson, Omidbeiki, Chen, 2016; Yaden i in., 2019). Obecność zróżnicowanych grup i wspólnot religijnych w Kościele Rzymskokatolickim, pojawiających się szczególnie od drugiej połowy XX wieku, stanowi dodatkowy asumpt dla podjęcia rzetelnych i naukowych badań, mogących wyjaśnić powiązania między poczuciem tożsamości grupowej a orientacją religijną ujmowaną w kategoriach tradycyjnych i charyzmatycznych.

Z tego względu należy podkreślić znaczącą wartość i oryginalność pracy doktorskiej ks. mgr. Tomasza Liszewskiego, w której podjął się on empirycznej analizy oraz wyjaśnienia charakteru i siły związków zachodzących między identyfikacją z grupą a orientacją religijną uczestników. Problem badawczy dotyczył zbadania identyfikacji z grupą religijną osób przynależących do tzw. małych grup religijnych w aspekcie jej ważności, zaangażowania, podporządkowania grupie, poczucia wyższości w związku z przynależnością do niej oraz poszukiwania wsparcia dla osobistej religijności. Wielką zaletą pracy jest ukazanie związków między w/w czynnikami w ramach teorii tożsamości społecznej, akcentującej występowanie

relacji pomiędzy rozumieniem siebie a przynależnością do grupy społecznej. Wybór tematu dysertacji doktorskiej przez ks. mgr. Tomasza Liszewskiego uważam z bardzo aktualny i wskazany zarówno w perspektywie prowadzenia badań naukowych nad tożsamością religijną, jak i zrozumienia psychologicznych mechanizmów funkcjonowania grup religijnych. Szczególnie w kontekście rodzimym Polski, w którym działają liczne grupy religijne o zróżnicowanym charakterze, przeprowadzone przez Autora badania empiryczne są bezsprzecznie nowatorskie i poznawczo inspirujące.

1. Struktura rozprawy i ocena merytoryczna

Rozprawa składa się, oprócz wstępu i zakończenia, z czterech rozdziałów: I. Podstawy teoretyczne badań (rozdział I), II. Metoda badań własnych (rozdział II), III. Wyniki badań własnych (rozdział III 9-13) oraz Podsumowanie i dyskusja wyników (Rozdział IV). Całość uzupełniają bibliografia, spis tabel i rysunków oraz aneks. Struktura pracy odpowiada modelowi prac empirycznych stosowanych w psychologii, i podzielona jest na dwie kompatybilne części: teoretyczną i empiryczną. Tego typu struktura jest jak najbardziej odpowiednia dla podjętego celu badań, gdyż umożliwia dogłębne i obiektywne zbadanie założonych związków na bazie analiz teoretycznych oraz empiryczną weryfikację postawionych hipotez.

Rozdział pierwszy rozprawy zaprezentował zagadnienia identyfikacji z grupą oraz specyficzne cechy dwóch tradycji religijnych: charyzmatycznej i tradycyjnej. W pierwszym podrozdziale, Autor – w oparciu o reprezentatywną literaturę przedmiotu – precyzyjnie i interesująco zaprezentował charakterystykę tworzenia się tożsamości społecznej w oparciu o przynależność do grupy. Następnie wskazał, jak identyfikacja odnosi się do specyficznego rodzaju społeczności, jakim jest grupa religijna. Przeprowadzone analizy teoretyczne cechują się dojrzałością i spójnością logiczną. Szczególnie cenne są jasne i konkretne uzasadnienia roli, jaką odgrywa religia w procesie kształtowania się tożsamości społecznej, np. na poziomie systemu przekonań, kontekstu społecznego i udziału w grupowych praktykach religijnych (ss. 28-31). Pozwala to zrozumieć, dlaczego i jak religia stanowi istotne źródło zarówno indywidualnej, jak i społecznej tożsamości. Tożsamość formuje się bowiem, gdy ludzie w swoim rozwoju zadają sobie pytanie: „kim jestem?” również w kontekście religijnym. Pomimo dużej precyzji naukowej, Autor nie ustrzegł się pewnych potknięć. Na przykład, na s. 9 zdanie: „Problem badawczy niniejszej pracy – analiza powiązań pomiędzy identyfikacją grupową i charyzmatyczną/tradycyjną orientacją religijną – został zakorzeniony

w dziedzinie psychologii”. Stwierdzenie, że problem badawczy umiejscowiony jest „w dziedzinie psychologii” wydaje się oczywiste, jako, że rozprawa doktorska ma charakter psychologiczny i jest podstawą do uzyskania stopnia naukowego w ramach psychologii.

W drugim podrozdziale ukazano tematykę orientacji religijnej, z podziałem na dwie zasadnicze grupy: charyzmatyczną i/lub tradycyjną. Ujęcie takie uważam za bardzo cenne i nowatorskie, gdyż nie doczekało się ono, jak dotychczas, wielu opracowań w psychologii, szczególnie na gruncie polskim (w porównaniu do teologii czy filozofii religii). W kontekście grup religijnych często spotykamy się z wyraźnymi różnicami strukturalnymi (np. system przekonań, sposoby wyrażania wierzeń, zachowania religijne) i formalnymi (zasady działania grup, wskazania liturgiczne) między grupami o charakterze charyzmatycznym i tradycyjnym. W tym miejscu bardzo pozytywnie należy ocenić umiejętność Autora do precyzyjnego uchwycenia istoty grup charyzmatycznych w kontekście czynników psychologicznych, takich jak „wspólny system wierzeń” (s. 41), „spójny system społeczny” (s. 41-42) i „normy społeczne” (s. 42). Równie wartościowa jest także operacjonalizacja orientacji charyzmatycznej i tradycyjnej, która pozwala czytelnikowi wyraźnie zrozumieć podobieństwa i różnice między obydwojma podejściami. Omawiając grupy charyzmatyczne i tradycyjne, Autor nie ograniczył się wyłącznie do podania ich zakresu pojęciowego, ale potrafił dogłębnie wniknąć w ich rozumienie zarówno z perspektywy doktrynalnej, jak i psychologicznej. Równocześnie zdołał umiejętnie połączyć treści psychologiczne z informacjami o charakterze teologicznym czy religioznawczym, nie mieszając przy tym ich odmiennych podejść metodologicznych.

Podsumowując część teoretyczną pracy należy wskazać na jej wysoki walor merytoryczny, co uwidacznia się w doskonałej orientacji Autora w obrębie zagadnień dotyczących identyfikacji i orientacji religijnej oraz umiejętności porównywania wyników badań empirycznych, które – jak trafnie zauważa – nie zawsze okazują się homogeniczne (np. ss. 55-56). Pewnym „niedosytem” jest brak ukazania potencjalnych zależności między identyfikacją z grupą religijną a orientacją religijną w oparciu o konkretne wyniki badań dotyczących badanych zmiennych lub ewentualnie zmiennych pokrewnych, co można było zrobić po drugim podrozdziale. Częściowym wytłumaczeniem może być odwoływanie się przez Autora do poszczególnych badań w tym zakresie na wcześniejszych stronach I rozdziału.

Rozdział drugi, prezentujący metodę badań własnych, zawiera opis problematyki prowadzonych badań (problem badawczy, hipotezy badawcze), zastosowane metody badawcze, strategię badań oraz charakterystykę badanej próby. Poszczególne podrozdziały

cechuje dużą staranność oraz przejrzystość myślenia, co szczególnie widoczne jest w wyraźnie sformułowanym problemie badawczym (ss. 58-59) oraz szczegółowo uzasadnionych pytaniach i hipotezach badawczych (ss. 60-65). Na wysoką ocenę zasługują konkretne, logiczne i precyzyjne pytania i hipotezy badawcze, posiadające trzy ważne cechy: (1) trafnie wyrażają podjęty kierunek badań, (2) są mocno osadzone w dotychczasowej literaturze przedmiotu oraz (3) nie „wyważają otwartych drzwi”. Autor wykazał się tutaj samodzielnością i kreatywnością, co w połączeniu z fachową wiedzą zaowocowało skonstruowaniem jasnego i interesującego modelu badawczego. Kolejną, istotną wartością rozprawy jest skonstruowanie autorskiej skali *Identyfikacja z grupą religijną*, w ramach której zaprezentowano jej podstawy teoretyczne i opis konstrukcji twierdzeń, a także podano wskaźniki trafności treściowej twierdzeń, parametrów pozycji testowych, confirmacyjnej analizy czynnikowej, rzetelności wewnętrznej oraz trafności wewnętrznej i zewnętrznej. Skala ta cechuje się dobrymi wskaźnikami psychometrycznymi, co w połączeniu z wynikami przeprowadzonych badań, wskazuje na jej dużą użyteczność. Mając świadomość, jak skomplikowanym procesem jest konstruowanie skali, wyrażam duże uznanie w tym zakresie dla wyników pracy Autora rozprawy.

Rozdział trzeci prezentuje wyniki badań własnych i obejmuje pięć podrozdziałów, które pogrupowane są klarownie według wcześniej postawionych hipotez badawczych. Autor w naukowo „elegancki” sposób zaprezentował wyniki analiz statystycznych, bazując na szerokiej gamie metod: korelacjach r Pearsona, analizach regresji wielozmiennowej, korelacji kanonicznej, analizach moderacyjnych i mediacyjnych, testach różnic oraz modelu równań strukturalnych. Opracowanie statystyczne zasługuje na wysoką pochwałę za rzetelność, precyzję i dojrzałość obliczeń. Czytając poszczególne rozdziały prezentujące wyniki ma się nieodparte przeświadczenie, że napisała je osoba dysponująca bardzo dobrym warszatem metodologicznym. Szczególnie wartościowe są modele analiz moderacyjnych i mediacyjnych (np. na ss. 89-90, 93-94, 112n i in.), a także całościowy model analiz ścieżek (ss. 167-168), umożliwiający dogłębne wniknięcie w strukturę zależności między danymi zmiennymi na poziomie modelowania przyczynowego. Dzięki temu określono rzeczywiste (istotne statystycznie) predyktory identyfikacji z grupą religijną w zakresie czynników orientacji charyzmatycznej i tradycyjnej przy współdziałaniu mediatorów: inkluzji grupy w siebie i narcyzmu kolektywnego (s. 167). W ten sposób otrzymaliśmy *bigger picture* zależności występujących pomiędzy czynnikami identyfikacji z grupą religijną, orientacji charyzmatycznej i tradycyjnej oraz inkluzji grupy w siebie i narcyzmu kolektywnego.

Przyglądając się uważnie przeprowadzonym analizom statystycznym należy podkreślić wysoką umiejętność Autora w interpretowaniu poszczególnych współczynników, np. wskaźników zależności moderacyjnych (np. ss. 139, 141 i in.) oraz mediacyjnych (np. ss. 152, 161, 165 i in.). Na marginesie tych omówień, aby nie pozostać tylko na płaszczyźnie „naukowej laurki” można dodać: przy wynikach istotności statystycznej równań mediacyjnych nie ma uzasadnionej potrzeby podawania zarówno progów istotności CI (*confidence intervals* – progów ufności), jak i wyników testu Sobela (jak np. w tab. 53, 54, 66 czy 67, i in.). Zgodnie z założeniami Hayesesa i Preachera (2004, 2008), metoda CI jest po pierwsze kompatybilna z testem Sobela w określaniu istotności statystycznych, a pod drugie – rzetelniejsza i dokładniejsza, gdyż nie wymaga spełnienia założenia o bezpośrednim związku zmiennej niezależnej ze zmienną zależną przy udziale mediatora.

Ostatni, czwarty rozdział zawiera podsumowującą dyskusję wyników wraz z weryfikacją hipotez. Autor trafnie skonfrontował uzyskane wyniki z postawionymi w rozdziale drugim hipotezami badawczymi. Dokonane interpretacje oraz wnioski celnie i przekonująco obrazują różnice w orientacji religijnej osób należących do tradycji charyzmatycznych i tradycyjnych (podrozdział 1) oraz siłę zależności bezpośrednich (podrozdział 2) i pośrednich (podrozdział 3) występujących między czynnikami orientacji religijnej i identyfikacji z grupą. Próbuąc wyjaśnić istniejące zależności Autor nie ograniczył się do prostego przytoczenia wcześniejszych danych literatury przedmiotu, lecz wypracował własne, oryginalne spojrzenie na związki w/w czynników. Jako przykład można podać część interpretacji dotyczącej wielowymiarowego rozumienia budowania własnej tożsamości poprzez przynależność do grupy, gdzie Autor stwierdza, że: „Grupy religijne różnią się od pozostałych pod jednym względem – włączają one kategorię świętości, *sacrum*, boskości, która nadaje znaczenie oraz uzasadnia przepisane normy moralne, decyzje, rytuały oraz codzienne życie (Hogg i in., 2010, s. 73)” (s. 172). Dzięki tego typu interpretacjom można głębiej zrozumieć specyficzne cechy kształtowania się tożsamości społecznej i identyfikacji grupowej w kontekście grup o charakterze religijnym.

Drobna korekta dotyczy dyskusji mediacyjnej roli inkluzji grupy w siebie i narcyzmu kolektywnego w wyjaśnianiu związków pomiędzy orientacją religijną a identyfikacją z grupą (podrozdział 3), w ramach której Autor stwierdził: „Analiza mediacji przez inkluzję grupy w siebie związków pomiędzy orientacją religijną a identyfikacją z grupą wskazała więcej istotnych wyników w przypadku orientacji tradycyjnej niż charyzmatycznej. [...] Wyjaśnienie takiego właśnie rezultatu można oprzeć o wnioski z badania powiązań obu orientacji religijnych – orientacja charyzmatyczna jest wtórna wobec tradycyjnej i jest z nią dodatnio

skorelowana (por. Francis i in., 2013)” (s. 178). Jeśli badamy powiązania obu orientacji religijnych, to mamy do czynienia z modelem badań poprzecznych (korelacyjnym) – na takim modelu opiera się recenzowana rozprawa doktorska. Dlatego odwoływanie się do interpretacji: „orientacja charyzmatyczna jest wtórna wobec tradycyjnej” (nawet jeśli sugeruje to artykuł Francisca i jego współpracowników) jest nieuprawnione, gdyż suponuje kierunek zależności dostępny przy modelu badań podłużnych. A może to właśnie orientacja tradycyjna okazałaby się wtórna wobec charyzmatycznej w kontekście identyfikacji z grupą przy uwzględnieniu mediatorów, gdyby zastosować model przyczynowy? Tego nie wiemy, gdyż należałoby przeprowadzić kolejne badania oparte na paradygmacie przyczynowym.

Bardzo wartościowe są końcowe wnioski z badań i postulaty dalszych badań, w których Autor wskazał na możliwości i propozycje prowadzenia przyszłych badań z uwzględnieniem aktualnie uzyskanych. Wskazują one na dojrzałość myślenia i wysoką umiejętność wnioskowania oraz syntezy danych. Dzięki temu wyniki badań zyskują dużą wartość praktyczną dla wypracowania konkretnych sposobów oddziaływań psychologicznych w różnych wymiarach społecznych funkcjonowania grup religijnych (ss. 183-184).

Całość opracowania wieńczy syntetyczne zakończenie, które stanowi podsumowanie uzyskanych wyników wraz ze sformułowaniem końcowych wniosków, w których wskazano główne osiągnięcia przeprowadzonego projektu badawczego.

Podsumowując merytoryczną ocenę rozprawy należy stwierdzić, że przedstawione treści wskazują na ważne psychospołeczne czynniki warunkujące relacje identyfikacji z grupą z orientacją religijną w grupach charyzmatycznych i tradycyjnych, a także obrazują istotne znaczenie czynników moderacyjnych i mediacyjnych w powyższych relacjach. Autor w naukowo oryginalny sposób rozwiązał założony problem badawczy, dzięki czemu dostarczył interesujących i ważnych danych dla rozwoju wiedzy w obszarze psychologii religii i psychologii społecznej.

3. Ocena formalna rozprawy

Od strony metodologicznej i formalnej praca zasługuje na wysokie uznanie. Autor w bardzo rzetelny sposób zastosował wszystkie wymagania związane z pisaniem pracy doktorskiej. Dobór literatury przedmiotu, a także wykonanie przypisów, rysunków i tabel zasługuje na bardzo pozytywną ocenę. Na podkreślenie zasługuje obszerna wykorzystana w pracy literatura z zakresu głównie psychologii społecznej, psychologii osobowości i psychologii religii (zajmująca 14 stron pracy), co świadczy o umiejętnym poruszaniu się

Autora w „gąszczu” informacji naukowych. Ponadto praca od strony graficznej jest wykonana bardzo starannie – dotyczy to przede wszystkim tabel i rysunków, które wyraźnie i przejrzysto obrazują wykonane analizy statystyczne. Drobną uwagą edycyjną – przygotowując pracę do wydania drukiem, do czego usilnie zachęcam ze względu na jej wysoką wartość merytoryczną, warto byłoby ujednoczyć dwie rzeczy: (1) stosowanie w tabelach wyników „0” przed przecinkiem – w niektórych miejscach Autor umieszczone są „0”, a w niektórych jest ich brak (np. w tab. 14 wskaźniki B i β , czy tab. 45, 46, 50, 51, i in.) oraz (2) pisownię dzieł anglojęzycznych, tzn. albo wszystkie wyrazy w nazwach książek i artykułów piszemy dużą literą (charakterystyczne dla stylu stosowanego w USA), albo tylko pierwsze słowo (charakterystyczne bardziej dla Wielkiej Brytanii).

Rzeczą, która bezsprzecznie zauważalna jest od pierwszych stron, jest wysoce naukowy i dojrzały styl pisania. Uwidacznia się on w spójnym i konstruktywnym formułowaniu myśli (również w tych punktach, gdzie przy opisie grup religijnych, obok perspektywy psychologicznej, używane są także wyjaśnienia religioznawcze czy teologiczne, np. ss. 39-47), doborze właściwych pojęć i fraz językowych oraz umiejętnym wyciąganiu konkluzji w trakcie wnioskowania statystycznego. Wymienione elementy formalne sprawiają, że nawet skomplikowane treści stają się zrozumiałe dla czytelnika. Autor potrafił przy tym kompetentnie skorzystać z różnego rodzaju danych bibliograficznych, odpowiednio szeregując dostępne informacje i przestrzegając wymagań metodologicznych psychologii.

4. Ocena końcowa

W ocenie końcowej należy stwierdzić, że przedstawiona dysertacja ks. mgr. Tomasza Liszewskiego charakteryzuje się dużą wartością naukową, oryginalnością i wnikliwością pod względem badawczym. Na szczególne podkreślenie zasługują przeprowadzone badania oraz ich statystyczne opracowanie i interpretacja psychologiczna. Świadczy to, iż Autor wykazał się wysokim poziomem wiedzy i umiejętnością samodzielnego zrealizowania problemu pracy. Recenzowana dysertacja bezsprzecznie wnosi znaczący wkład w badania nad psychospołecznymi czynnikami funkcjonowania grup religijnych, szczególnie w zakresie uwarunkowań identyfikacji z grupą i tożsamości społecznej. Posiadając duże znaczenie zarówno teoretyczne, jak i praktyczne dla psychologii, praca zasługuje na wysoką ocenę pozytywną z wyróżnieniem.

Ze względu na istotną wartość pracy, a zwłaszcza cenne wyniki przeprowadzonych badań empirycznych i umiejętnie wyciągnięte wnioski, mocno zachęcam, aby dysertację – po

naniesieniu drobnych korekt edycyjnych – wydać w postaci pracy zwartej lub artykułów w czasopismach recenzowanych. Przedstawiona dysertacja doktorska, zarówno pod względem merytorycznym, jak i formalnym, ukazuje Autora jako osobę bardzo dobrze przygotowaną do pracy naukowej i dogłębnie znającą problematykę przedmiotu.

Mając na uwadze przedstawioną rozprawę doktorską, po jej recenzji merytorycznej, metodologicznej i formalnej, pragnę stwierdzić, że spełnia ona wymagania stawiane przez prawo akademickie pracom doktorskim. Postuluję zatem o dopuszczenie ks. mgr. Tomasza Liszewskiego do dalszych etapów przewodu doktorskiego.

Ks. dr hab. Dariusz Krok, prof. UO

Uniwersytet Opolski